

ПРОБЛЕМИ ПЕРЕТВОРЕННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЗАСЕЛЕНОГО ЛЮДЬМИ.

Розглядаються, екологічні проблеми середовища заселеного людьми. Розглядається історичний аспект питання. Вплив на збереження природи мистецтва паркобудування і ландшафтної архітектури, створення заповідників і національних парків. Стаття містить загальні рекомендації щодо оптимізації природоохоронної діяльності на сучасному етапі.

O.S. Pilat – USUFWT

Problems of transformation and saving of natural environment of populated by peoples

Summary: Examined the ecological questions of environment of dwelling of people are in the article. The historical aspect examined of question. Influence on saving of the space of park art and landscape architecture mastered by humanity, creation of preserves and national parks. The article contains general recommendations on optimization of nature protection activity on a modern stage.

Зі збільшенням інтенсивності дії людини на природне середовище, зростанням різноманітності форм її перетворення на порядок денний стає дослідження необхідних гармонійних зв'язків усередині системи "суспільство – природа". Як найактуальніша проблема постає збереження природного світу. Невиправданий, зайвий оптимізм, з яким не лише практики, але й теоретики підходять до формування середовища заселеного людиною без урахування всього його складності, веде до невідомих раніше докорінних змін природи, що негативно позначається як на її цінності взагалі, так і її на естетичному значенні зокрема. Процес перетворення геобіосфери з неминучістю продовжується, а разом з ним відбуваються зміни, що торкаються не лише одного чи кількох видів живого, окремих пейзажів, але й глобальних природних регіонів загалом. У зв'язку з цим істотно змінюється естетичний вигляд планети. Шкода, що наноситься людиною естетично цінному природному середовищу, зумовлена розвитком виробничих процесів і активним екологічно не прогнозованим застосуванням техніки. Разом з тим зі зміною типу культури і розширенням ціннісного кругозору прагнення до задоволення естетичних потреб стало займати все більше місце в життєдіяльності людства. У зв'язку з цим актуальним стає інтерес до можливостей збереження цінностей у період НТР і пов'язаним з ними процесом компенсації.

У природничо-науковій літературі питання збереження природних ресурсів і їх компенсації пов'язуються безпосередньо з культурним землекористуванням. Досліджуються існуючі методи раціонального перетворення природного середовища освоєного людиною, виділяються форми внутрішньовидових і регіональних змін. Цей підхід знайшов віддзеркалення перш за все в роботах останніх років. Раціоналізація природоперетворення пов'язується з такими формами охорони і використання екосистем, як національні і природні парки. Аналізуючи значення цих форм, львівський вчений С.А. Генсірук виділяє рекреаційне використання лісових територій з врахуванням не лише праг-

матичних завдань, але й їх естетичного значення. Особливе місце в раціональному природокористуванні відводиться оптимізації відносин людини і природного світу як області вдосконалення технології культурно-перетворюючої діяльності по використанню і переробці ресурсів геобіосфери. Надається увага і техніці організації національних парків як естетично цінних об'єктів.

Широкого розповсюдження у зв'язку з проблемою збереження природи набувають ідеї контролю навколишньої природи як форми наукового спостереження, включеного в технологію раціонального природокористування. При цьому ряд дослідників заявляють про необхідність стабілізації досягнутих позитивних результатів, закріплення оптимальних форм природоперетворюючої практики, у тому числі й естетичної. У зв'язку з цим особливо актуальним стає завдання аналізу поняття збереження.

Хоча за традиційним визначенням під збереженням мається певна постійність у природному середовищі, що досягається цілеспрямованою культурною діяльністю, проте в об'єктивній дійсності, як закони самої природи, так і вплив людей, що піддають в практичних процесах освоєння природне середовище перетворенням, виключають можливість консервації досягнутого, заперечуючи розвиток, рух усередині системи "суспільство – природа". Сам рух як атрибутивна форма існування досліджуваної системи стає причиною різноманіття предметів, явищ і їх перетворень, що являють явище дискретності в континуумі естетично цінного природного середовища. Збереження не є простою консервацією певних форм, що вже були в естетичному досвіді, оскільки природі чужа стабільність і в складній системі кліматичних, міжвидових, культурних протиріч вона піддається постійній зміні, не втрачаючи переважної естетичної цінності. У цих перетвореннях природні чинники виконують не меншу роль, ніж антропогенні. Реконструкція кліматичної обстановки минулих епох, зокрема раннього карбону, а також колекція рослинного світу відповідного періоду дозволили відомому палеонтологу і стратиграфу С. Мейну відтворити загальний тип ландшафту того часу, названий ним "дивним ландшафтом". Основою пейзажу служила одноманітні щітки плаунів. Найбільший кліматолог нашого століття В. Кеппен пропонує класифікацію клімату за рослинами і рослинністю. Він говорить про "клімат берези" чи "клімат фуксії", не прагнучи однієї лише образності мови, а відзначаючи ті корінні зміни, які вносить клімат в рослинний світ і разом з тим накладає свій відбиток на естетику пейзажу. Навіть на сучасному етапі, коли вирішальну роль набув антропогенний чинник дії на природу, було б помилкою ігнорувати кліматичні умови.

Ідея континууму ландшафтної сфери і живого світу знаходить підтвердження в роботах еволюціоністів Л.С. Берга, А.Г. Гурвіча, А.А. Любіщева. У середовищі географів приходять до висновку, що в ландшафті поєднується дискретність і континуальність. В.С. Преображенський вважає, що оскільки в природі поступових переходів набагато більше, ніж різких, а дискретні межі, як правило, не утворюють замкнутих контурів, причому нижні і верхні геосфери в більшості випадків змінюються поступово, то не можна не визнати, що ландшафтна сфера в цілому континуальна.

Континуум естетично цінного природного середовища пов'язаний також з діяльністю суспільства по створенню "другої природи", в якій виникають нові природні види і форми. Культурна природа також несе естетичний сенс, що підтверджує ідею безперервності як об'єктивної закономірності.

У самій творчій діяльності людей закладено критерії, обумовлені закономірностями і нормами природного середовища освоєного людьми. Не лише у процесах репродуктивної сільськогосподарської діяльності, але і в творчому перетворенні природи, коли індивідуальне авторське начало, неповторність форм організації простору, композиційні особливості виконують таку істотну роль, характер найприроднішого матеріалу, кліматичних, геоморфологічних умов стає визначальним у вирішенні протиріч між суб'єктивною і об'єктивною сторонами. Творча особа, виступаючи по відношенню до природного матеріалу в ролі режисера, звертається до його природних цінностей фактури, кольору, форми, до здатності утворювати композиції, що не руйнують природності. Вона виявляє за допомогою спеціального монтажу найцінніші естетичні особливості природних об'єктів і явищ. Проте лише природність, що передає єдність і цілісність світу природи, стає основою творчих досягнень. Критерієм естетичної цінності результатів перетворюючої діяльності людини виступають закономірності природи, які є основою її краси. Порушення цих закономірностей веде до руйнування існуючого континууму естетичних значень природи.

Мистецтво являє своєрідну єдність матеріального і духовного в естетичному освоєнні людиною природного середовища, а його історія стає продовженням історії об'єктивної природи. У творах літератури, живопису, музики відображається і заломлюється природа у всьому різноманітті естетичних значень. Емпіричний досвід, що лежить в їх основі, обумовлює не лише індивідуальну своєрідність творчої манери митця, але і відображення природного, трансформованого через соціум. В архітектурі людина відтворює не лише саму себе, але й повторює всю природу, і це однаково відноситься до всіх видів мистецтва. Окремі жанри, такі, як пейзаж, натюрморт, а також сади, парки, концентруючи в собі дану особливість мистецтва, є своєрідним критерієм естетичного освоєння природної дійсності, безпосередньо виражають досягнутий на цьому шляху рівень.

Але проблема творчого відображення природи і в цих жанрах полягає не в зовнішньому, хоч б і найдовершенішому наслідуванні природним об'єктам і явищам, а у відображенні гармонійності природи, її явищ. Незалежно від зовнішньої форми, яка може бути гранично штучною, уявлення про доцільність і гармонію відображають зв'язок людини з природою. Так, наприклад, східний живописний монохромний пейзаж, де на відміну від багатокольірної гамми природного середовища використовуються лише чорний і білий кольори, здатний, проте, виразити і динаміку, і безтурботний спокій природного світу. У сріблястих і густо-чорних лініях і плямах туші передається протиставлення космічних сил як боротьби руху і статичності, свободи і порядку, що панують у природі. Не менш умовна за формою ландшафтна архітектура. Художньо осмислений сад, не зважаючи на свою наочну конкрет-

ність природних форм, здатний підійматися до рівня високих абстракцій-понять. Внутрішня суть природних явищ, їх приховане значення завжди залишаються центром такого твору. Навіть пейзажний парк, найближчий до дикої природи як витвір мистецтва, не є прямим її аналогом. Виділяючись з навколишнього середовища завдяки праці його творців, він розкриває найестетичніші якості в природному матеріалі, являючи ще одну грань континууму, збагачену творчістю людей.

У всіх сферах діяльності, пов'язаних з перетворенням живої природи, ландшафту за законами краси, – від виведення нових сортів декоративної флори, естетичної організації сільськогосподарських площ до камерних форм садового мистецтва – виявляється принцип просторової єдності як важливої умови збереження природного середовища освоєного людьми. Реалізація цього принципу здійснюється в природотворчій діяльності суспільства, що набула конкретне оформлення як самостійний вид мистецтва – ландшафтна архітектура. У цьому виді творчості природа не лише середовище, в якому відбувається адаптація суспільства. Тут людство опредмечує себе і, розширює свій світ в процесах естетичного перетворення природи, збагачуючи, продовжує її і дедалі ширше та істотніше змінює. Створюються реальні передумови для виходу за межі окремих природних і художньо оформлених природних ансамблів, їх об'єднання в композиційне ціле естетичній основі.

Разом з творчою діяльністю людей, спрямованою на збереження і подальше збагачення природного середовища, у наш час має місце і зіткнення все зростаючої індустрії з природою, що являє собою естетичну цінність. Це породжує конфліктні ситуації, які не завжди можуть бути вирішені на користь останньої. Тому виникає необхідність в ідеї компенсації, яка відображає дискретність об'єктивного змісту поняття збереження. Можна виділити три основні шляхи компенсації зруйнованої природи, що виступають на перший план в різні історичні епохи: самовідновлення природи; інтуїтивна художня діяльність людини природними засобами; цілеспрямовані процеси створення культурного і облагородженого ландшафту.

Вони відображають рівень пізнання людиною природи, її творчого перетворення і пов'язані як з характером природокористування, так і з соціальною організацією суспільства.

Явище самовідновлення природи домінує переважно в періоди становлення людського суспільства і первіснообщинного ладу, де компенсаторні процеси ведуть до прогресивного розвитку нових, естетично значущих природних форм. Природа є елементарною умовою існування людини, її неорганічним тілом, а її цілісність – передумовою і необхідною умовою нормальної повноцінної життєдіяльності людського роду. Це має відношення до всіх періодів історії суспільства. Первісний соціальний лад демонструє найпряміші, безпосередні форми цілісності людини і природи. І хоча біосфера є основним засобом виробництва і підлягає постійним перетворенням, відсутність, а надалі навіть наявність "ручної" техніки, що являє, по суті, продовження природної організації людини, вносить відносно незначні зміни. Обмеження, пов'язані з фізичними, психологічними, інтелектуальними мож-

ливостями первісних народів, зумовлюють обмеженість їх репродуктивної і реконструктивної діяльності в природі. Ця обставина створює можливість самовідновлення природи.

Більш того, опиняючись в процесах виробництва у владі природи, людина відтворює свій органічний зв'язок з нею, своєю залежність від неї. В результаті швидше інтуїтивного, ніж усвідомленого відчуття виникають перші форми природоохоронних заходів, що створюють умови самовідновлення природи. М.Л. Ліфшиц відмічає, що людина міфологічної епохи, "підіймаючись над навколишнім природним середовищем, вступає у спілку з її елементарними механічними силами... Сама природа на рівні людського буття знаходить суб'єктивні властивості, але це відбувається не в людській голові, узятій окремо від зовнішнього об'єкту, а в практичній взаємодії людей з природою". Використання законів природи в господарській діяльності як компенсаторних сил і охорона природи в цей період були в основному спорадичними за характером, але вони все-ж створювали можливість для самовідновлення природи.

Власне процеси самовідновлення природи як частина загального процесу збереження властиві і пізнішим періодам людської культури.

Слід звернути увагу на чинник часу, що має важливу роль в процесах самовідновлення природи. Вже в часи становлення людської цивілізації процеси самовідновлення не завжди встигають за руйнуванням, що завдається живій природі. Стихійна охорони природи, що спостерігається у певних народів, не може компенсувати зміни, викликані тотальним використанням людиною біосфери землі. На цьому ґрунті виникає диспропорція, яка у міру інтенсифікації суспільного виробництва поглиблюється і досягає на стадії високого розвитку індустрії конфліктного стану.

Чинник інтуїтивної художньої діяльності по відновленню втраченої гармонійної єдності людини і природного середовища домінує переважно в докапіталістичний період. Цілеспрямоване творення в природі не характерне для цього етапу соціального розвитку. Нерозвиненість виробництва, нерозчленована у взаємодіях суспільства і природи обумовлює природообмежену цілісність в докапіталістичних формаціях. У всіх формах суспільства, де панує земельна власність, переважають ще відносини, визначені природою. Рівень пізнання природи, також зумовлений переважанням сільського господарства, орієнтує людство на знання утиліти, залишаючи в тіні її естетичну цінність. Тому перші нечисленні твори природотворчості вирішують перш за все практичні завдання і лише потім естетичні. Такі сади Семіраміди стародавнього Вавилону – унікальна архітектурна споруда, на терасах якої були зібрані колекції деревних і чагарникових рослин. Вони мали перш за все кліматичне і екологічне значення і лише в тривалій еволюції естетичних потреб людства стали прообразом вісячих садів як жанру мистецтва.

У сучасній урбанізованій культурі "вісячі сади" на дахах, балконах будинків, вертикальне озеленення, схоже на них за характером засобів і принципами оформлення, кімнатне квітникарство одержують все більше розповсюдження. Але цей вид діяльності, хоча й містить, перш за все, естетичну

функцію, продовжує зберігати стихійно-художній характер. Певною мірою, компенсуючи розрив між людиною і природою, яка приймає вид антагонізму в умовах сучасних мегаполісів, він об'єктивує прагнення до гармонізації відносин з природою.

Виникнення мистецтва садів і парків як особливої області художньої діяльності пов'язане з практикою культурного освоєння природних ресурсів. У своїх витоках воно опирається на естетичний досвід народу, який стає надалі основою власне художнього мислення. Відомий дослідник і історик садово-паркового мистецтва В.Я. Курбатов пише: "Зіставляючи, проте, все відоме, можна вважати, що перші штучні сади з'явилися у місцях, бідних вологою і рослинністю. Там було необхідно влаштовувати штучне зрошення, сам напрям прокладених каналів змушував розташовувати посадки певним чином, і так створювався план парку. І у наш час всю долину Ломбардії, що була колись сухою і одноманітною рівниною, прорізає правильна мережа каналів. Уздовж останніх посаджено шовковичні дерева, між ними в'ються виноградні лози, а середини утворених чотирикутників засівають рисом і кукурудзою. Таким чином, мандрівнику здається, що він їде по нескінченному правильно закладеному саду".

У нашій культурі призначення утиліти садів панує аж до нового часу. У присадибний парк, наприклад, завжди входили плодові, що займають важливе місце в загальній композиції. Більш того, як правило, господарські сади, як більш ранні, визначають розташування паркових зон. Така, наприклад, роль плодкових садів княжих резиденцій і монастирів Києва і Львова, що використовувалися не лише в утилітах, але й з естетичною метою. Проте якщо парк створюється в результаті творчої діяльності ландшафтного архітектора, розвивається в руслі інших видів мистецтв, відчуваючи на собі вплив їх стилістичних особливостей, то присадибні сади утиліт, надані смакам фахівців-природників, відкривають перспективні традиції естетичної культури промислового природокористування.

Цілеспрямована діяльність людини у створенні культурного, естетично значущого ландшафту набуває специфічних рис в епоху становлення і розвитку капіталістичних відносин, зростання великих міст, зосередження людей в місцях, відірваних від недоторканої природи, механізації виробничих процесів, зокрема сільськогосподарських, інтенсифікації праці. У період загострення соціальних протиріч до антагонізму відірваність людини від природи також набуває характеру антагоністичного конфлікту. Докорінно змінюючи характер взаємодії суспільства і природи, капіталістичні відносини зумовлюють перетворення нормальних умов праці – землі, біосфери – у відокремлений від людини і протиставлений "вільний фонд", який виступає у формі "чітко відокремлених вартостей". Природне середовище, залучене в систему сучасного відтворення, стає об'єктом хижацької експлуатації, нічим не обмеженого використання, а разом з тим умовою і засобом відчуження особи від природи.

Протилежною стороною процесу розвитку сучасних форм суспільного життя є зростання свідомості і самосвідомості, підвищення загальної культу-

ри, пов'язаної з індустріалізацією та урбанізацією. Прагнення до демократизації всіх форм суспільного життя знаходить вираження і в природотворчій діяльності. В результаті руху в цьому напрямку створюються парки і сади, що належать не окремим сім'ям, а досить широким верствам населення.

Виникають нові форми творчо перетвореної, штучно оформленої природи. Окремі форми садово-паркового мистецтва стають самостійною частиною міського пейзажу, маючи тенденцію до подальшої еволюції на основі іншого функціонального значення. Відбувається формування особливого дендро-декоративного жанру в системі природотворчої діяльності, який виявляє сильний вплив на оформлення сільських регіонів.

Якісний крок у мистецтві природотворення пов'язаний з появою ландшафтного мислення. Разом з ним практика перетворення природи за законами краси одержує новий стимул розвитку. Не випадково створена Ленотром в цей період тераса у Сен-Жермені на вершині берегового скосу Сени, що відкриває вид на долину і панораму Парижа, стає поворотним пунктом як у мистецтві садів і парків, так і в загальній орієнтації природоперетворюючої естетичної діяльності. Центром уваги, що організує ландшафтну архітектуру тераси, стає естетика природного ландшафту.

Виділення на перший план ландшафту і художньо перетвореного рослинного світу як естетичної цінності посилює можливості пошуку різноманітних варіантів трансформацій навколишнього середовища, аж до включення їх в процеси виробництва, пов'язані з промисловим освоєнням геобіосфери. Звична картина, де рідкісними оазами виглядають окремі сади, парки, заповідники, змінюється численними малими і великими формами творчо перетвореної природи. Проте приватна форма власності на землю, безплановість, стихійність господарювання служать серйозним гальмом подальшого вдосконалення природотворчої діяльності суспільства в цілому.

Планування природоперетворюючої діяльності в масштабах цілого суспільства, освіта і розумний контроль з боку суспільства відкривають безмежні перспективи збереження природи. Вже зараз у наше суспільство приходять ідеї дбайливого, відношення до неї як до багатства, що належить суспільству загалом, свідомо організованого партнерства, на базі яких створюється науково регульована і керована система практичних і естетичних відносин з природою.

Оптимізація зв'язків з природою стає важливим принципом у природоперетворюючій діяльності суспільства. Тут формуються методи функціонування системи "суспільство – природа", які забезпечують корисні результати з точки зору, як збереження природного середовища, так і задоволення соціальних інтересів, виробляється науково обґрунтована оптимальна стратегія, що дозволяє вибирати з багатьох варіантів, які сприяють поступовому розвитку природної системи загалом. Прикладом можуть служити національні парки, заповідники, де практичні, наукові і рекреаційні задачі не вступають в суперечність, а заходи по їх вирішенню доповнюють один одного.

Ідеї про естетичну організацію природного світу всієї планети послідовно розробляються в наукових працях. Над цією темою працювали

Ж. Дорст, П. Дювіньє і М. Танг. Проте їх погляди і позиції потребують критичного осмислення. Оцінюючи ідеї тотальної окультурення природи, не можна не виділити як об'єктивний чинник те, що естетичну дію недоторканої природи не можна прирівняти до ефекту культивованого середовища. Звернення до історії мистецтва свідчить, що всі великі майстри пейзажного живопису черпали натхнення і шукали натуру переважно в природі, незайманій цивілізацією. Тому навіть у період інтенсивного розвитку "другої природи", розширення сфери мистецтва природотворчості гостро стоїть проблема збереження незайманої природи.

Природа, не порушена цивілізацією, повинна залишатися резервом, який з часом, коли більша частина земної кулі служитиме промисловим, естетичним і науковим цілям, стане набувати все більшого значення еталона, критерію, зокрема естетичного, надалі можлива поява і інших невідомих нині значень цих зон. Тому необхідний раціональний, науково обґрунтований підхід до практики розширення областей недоторканої природи, заповідників, тим більше що в міру розвитку людства об'єм негативних впливів на природні естетично цінні об'єкти збільшується настільки, що культурна діяльність, спрямована на компенсацію завданих збитків, не справляється з своїми завданнями.

Разом з тим існує і розрив між підвищенням загального культурного рівня населення і культурою відношення до природи. Тому виникає необхідність, по-перше, в створенні системи природоохоронних заходів, по-друге, наукове обґрунтування і включення в цю систему критеріїв естетичної оцінки природи, по-третє, розвиток системи екологічного виховання, вдосконалення всіх видів художньої творчості, пов'язаних з природою.

Література

1. Боре́йко В.Е. Прорыв в экологическую этику. 2-е изд., доп. – Киев: КЭКЦ, 2001. – 204 с.
2. Дорст Ж. До того как умрет природа. – М.: "Прогресс", 1968. – 415 с.
3. Ермолаева В.Е. Философия отношений с природой: споры вокруг глубинной экологии (обзор). – М.: ИНИОН РАН, 1997. – 46 с.
4. Рерих Н.К. К природе// Рерих Н.К. Пути благословения. – М.: Эксмо, 2002. – С. 38-45.

